

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1960. LXIV. évfolyam 3. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

KIRÁLY ISTVÁN, KLANICZAY TIBOR, SÖTÉR ISTVÁN, TOLNAI GÁBOR

SZERKESZTI:

KLANICZAY TIBOR

A SZEMLE ROVATOT SZERKESZTI:

HORVÁTH KÁROLY

TECHNIKAI SZERKESZTŐK:

KOMLOVSZKI TIBOR és V. KOVÁCS SÁNDOR

TARTALOM

<i>Rejtő István</i> : Egy Mikszáth-regény genezise (A Noszty fiú esete Tóth Marival)	305
<i>Klaniczay Tibor</i> : A magyar barokk irodalom kialakulása I.	319
<i>Sötér István</i> : Németh László, a tanulmányíró	342

Kisebb közlemények

<i>Súlyom Jenő</i> : Petrőczy Kata Szidónia életrajzához — <i>Alszeghy Zsolt</i> : Kozma Ferenc „Jekóniás”-ának forrása — <i>Hernády Ferenc</i> : Sikertelen irodalmi kezdeményezés Pécsen 1846-ban — <i>Dobossy László</i> : Petőfi-vers cseh munkások ajkán	358
---	-----

Adattár

<i>Scheiber Sándor</i> — <i>Zsoldos Jenő</i> : Ismeretlen Mikszáth-levelek	363
<i>Mérei Juhász Margit</i> : Gyulai Pál széljegyzetei Mikszáth: Jókai Mór és kora c. művének korrektúrapéldányán	369
<i>Szalatnai Rezső</i> : Mikszáth Kálmán szlovák népdal-fordítása	375
<i>Póth István</i> : Egy szerb Mikszáth-kötet az író előszavával	377

Szemle

Mikszáth Kálmán Összes Művei 1—12. (<i>Rejtő István</i>)	380
Kóshalmi Béla: A Magyar Tanácsköztársaság könyvtárügye (<i>Szabó György</i>)	384
Ady Endre válogatott levelei (<i>Varga József</i>)	386
Nagy Endre: Várad, Pest, Párizs (<i>Varga József</i>)	390
Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulóján (<i>Pirnát Antal</i> — <i>Somogyi Sándor</i>)	391
Nemeskürty István: Bornemisza Péter, az ember és az író (<i>Koltay-Kastner Jenő</i>)	393
Vargha Balázs: Berzsenyi Dániel (<i>R. Mezei Márta</i>)	395
Bajza József Válogatott Művei (<i>Fenyő István</i>)	398
A Magyar Népzene Tára IV. köt. (<i>Stoll Béla</i>)	401

EGY MIKSZÁTH-REGÉNY GENEZISE

(A Noszty fiú esete Tóth Marival)

Mikszáth Kálmán dzsentri-ábrázolásának csúcát az 1906—1907-ben megalkotott *A Noszty fiú esete Tóth Marival* című regényével éri el. A regény megdöbbentő hatásáról a korabeli konzervatív kritika hirtelen haragú elszólása tanúskodik a legjobban: „[a regényben] . . . a dzsentrik, a megye urai, romlottak, léhák, lelkiismeretlenek és főként és elsősorban frivolak és érzékiek — írja az *Élet* hasábjain Andor József. — Nemcsak magánéletük ilyen, hanem a hivatalos is. Szédületes erkölcsi piszok az, amiben e társaság gázol.” Megállapítását már nem is támasztja alá az érvek súlyával, hanem az inszINUÁLÁS mérgezett fegyverével lő a regényre: „E könyv ami nyeresége irodalmunknak, olyan kárára lehet nemzetünknek. S nem tudom a mi különleges szomorú viszonyaink közt melyik hatása maradandóbb és súlyosabb.”¹ A dzsentri álláspontot tükröző kritikával szemben a magyar polgári átalakulás szempontjából vizsgálja a művet Alexander Bernát. Megállapításai kimondatlanul az *Élet* kritikusanak kategorikus kijelentéseivel felelnek: „Noszty Ferinek el kell tűnnie életünk-ből, illetőleg kivétellé kell válnia, a periférián kell tengődnie, nem előtérben állania . . . Ez a könyv nagyszerű regény és bátor tett. Olvassátok és gyönyörködjetez benne és esetleg megtörténik, hogy közben az előítéletek lehámlanak a lelketekről vagy legalább meglazulnak. Hiszen vagyunk már egynéhányan, kik az új Magyarországot érzik lelkükben, látják a jövőben, sőt találkoznak vele az utcán, faluhelyen, gyárakban, dolgozószobákban. Hogy a művész ezekhez pártolt nyugodt férfias energiával, azért köszönetet mondunk az embernek . . .”²

A korabeli kritikák, ellentmondó, szinte egymással szóharcot vívó megjegyzései arra figyelmeztetnek, hogy Mikszáth e művében olyan kérdések művészi ábrázolását tűzte maga elé, amelyek még mindig elevenen hatottak és kritikussai képtelenek voltak kivonni magukat a regény felidézte érzelmi hatások alól. A legújabb kutatások már rámutattak, hogy az 1890-es évektől Mikszáth témaválasztását egyre fokozódó mértékben befolyásolták a társadalmi és politikai élet középpontjába kerülő ellentmondó, megoldásra váró kérdések.³ Ilyen kérdésekből születő alkotások sorába tartozik a Noszty regény is. A regény és a közvetlen társadalmi élet kapcsolatára már Schöppflin Aladár is felfigyelt. Ő azonban az élmények forrását az 1890-es évek parlamenti vitáira vezeti vissza, amikor a szabadelvű párti kormány napirendre tűzte a közigazgatás államosítását, ezt azonban az ellenzék obstrukcióval megghiúsította.⁴ Király István a regény társadalmi bírálatát kiváltó élményeket közelebbi forrásokban

¹ *Élet*, 1909. 2. sz. jan. 17. 104. 1.

² Alfa ALEXANDER BERNÁT: Mikszáth új regénye. *Budapesti Hírlap*, 1909. jan. 30. 25. sz.

³ Beszterce ostroma. Mikszáth Kálmán *Összes Művei* (továbbiakban: *Krk*) 6. k. 199—204.: Két választás Magyarországon. *Krk*. 9. k. 187—191, 210—212.: A demokraták, *Uj Zrinyiász*. *Krk* 10. k. 242—255, 275—288.

⁴ SCHÖPFLIN ALADÁR: Mikszáth Kálmán Bp. [1941]. 101.

találja meg: az 1904—1907-es politikai harcokban, a koalíciós pártok által kiváltott politikai és társadalmi válság-tünetekben.⁵

I.

Mikszáth Kálmán 1905 szilveszterén az *Az Újság* szokásos évvégi körkérdésére, hogy „Mit vár az új esztendőtlől?”, a következő lakonikus választ adja: „A jövő évre azt szeretném, ha kiket oly régen keresünk, végre már megtalálnók az ázsiai magyarokat. Mert az itthon valók már elvesztették egymást.”⁶ Az ebben az időszakban készülő Jókai életrajz írása közben saját korához fordulva fájdalmasan panaszolja: „A szabadságharc előtti két évtizedben támadtak az óriások, de miért fogytak el és hova lettek azok az anyák, akik szülték őket? . . . A dimenziókban oly nagy az esés, hogy úgy tűnik fel, mintha egy generáció, amely az esésre előkészítsen, kimaradt volna . . .”⁷ Mikszáth Kálmánt kezdetben aggasztotta a kormányzás válsága. Bár a századfordulón írt regényeiben és elbeszéléseiben egyre határozottabban ad hangot annak a meggyőződésének, hogy az ország egyik vezető társadalmi rétege, a dzsentri, túlélte magát, a társadalmi ellentmondások felfedése nem járt együtt a belőlük fakadó politikai ellentmondások felismerésével. Még a század első éveiben is ott kísértett politikai gondolkozásában, a szabadelvű pártba vetett illúzió.

A szabadelvű párt 1904 végén, Tisza István parlamenti bukása, majd az 1905 tavaszán tartott választások eredményeként elvesztette addigi hatalmát. A parlamenti többség a korábbi ellenzéki pártok, a Kossuth Ferenc vezette függetlenségi párt, Andrássy Gyulának, a szabadelvű pártból kivonult disszidens csoportja, a katolikus néppárt és a Bánffy Dezső-féle újpárt kezébe került. Ezek a pártok koalíciót alakítottak a bukott szabadelvű párttal szemben, de mivel a katonai kérdésekben hangoztatott jelszavaik miatt a koalíció vezérei nem tudtak megegyezni a királlyal, az elhúzódtott tárgyalások után az uralkodó báró Fejérváry Gézával az élén egy úgynevezett pártoktól, független kormányt nevezett ki, amelyet az ellenzék sajtójában „darabont kormány”-nak nevezett. A kormányzástól kirekesztett koalíciós pártok a vármegyékre támaszkodva megindították harcukat a hatalom kézbeaparintásáért. A vármegyei ellenállással megkezdődött az uralkodó osztályok közötti harc, ahogy Ady Endre nevezte, az „úri földrengés”.

A dualizmus 1904—1907-es akut válsága, a vármegyei ellenállás a maga drasztikus és erőszakos eszközeivel, a nemzeti érdeket a sajátmaga szűk osztályérdekeinek alárendelő politikájával jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy eloszoljanak Mikszáth Kálmán politikai illúziói, bár teljes mértékben nem foszlottak szét. Mégis segítette az író abban, hogy művészileg következetesen ábrázolja a dzsentri vezető szerepének politikai időszerűtlenségét s ezzel mégjobban hitet tegyen a megérett gondolat-mellett: a dzsentri társadalmilag túlhaladottá vált.

Ennek a politikai folyamatnak művészi kibontakozását a regény megírását megelőző, illetőleg azzal egyidőben megfogalmazott publicisztikai írásaiban érhetjük tetten. A koalíció jelszavai, a katonai ügyek szétválasztása, a magyar vezényleti nyelv bevezetése órái is hatással voltak. A lovas-szobrok hiányáról elmélkedve, fájdalmas gúnnyal említi meg, hogy „nagy néma kiáltások ezek a gyalog szobrok is a főváros utcáin, melyek minduntalan figyelmeztetnek, hogy csak íróink, politikusaink, szónokaink vannak, *de katonáink a császáréi*”.⁸ Tisza István miniszteri székből való távozásakor írott sorai pedig világosan jelzik azokat az illú-

⁵ KIRÁLY ISTVÁN: Mikszáth Kálmán. Bp. 1952. 179.

⁶ Az Újság, 1905. december 31. 362. sz. 5. l.

⁷ Jókai Mór élete és kora. Krk 19 k. 39.

⁸ Andrássy szobra. Emlékezések és tanulmányok. Mikszáth Kálmán Művei. Révai—Franklin kiad. (továbbiakban: MKMR—Fr) 20. k. 115.

ziókat, amelyek még mindig éltek benne: „... ferde látásnak esik most áldozatul Tisza István, kít úgy vélnek látni koalíciós pápaszemmel a magyarok, mint kinek a gyökerei Bécsbe nyúlnak és az ágai túlnőnek az alkotmány kerítésén. Holott vele e pillanatban a legalkotmányosabb és legmagyarabb miniszterelnök vonul el a történelem árkádjai alatt, vesztett csata után fényes pajzsral.”⁹ A parlament 1906. február 19-i feloszlata is mélyen megrendítette, úgy vélte, az ellenállást szító parlament feloszlata az alkotmányosság elveszését is jelentheti: „Nemzet még így szabadságát sohasem vesztette el, hogy alkotmányos háztartását, fölszerelését apránként maga dobálja ki a szemétre.”¹⁰

A megrendülés, a bizonytalanná válás mellett éppen ezek a politikai taktikázások szólaltatják meg benne a kételkedés, a lassú felismerés hangjait is. A koalíciós pártokról egy helyütt csipősen megjegyzi „végtelenül szeretik egymást, de nem boldogok”.¹¹ Egy más alkalommal a Jókai-féle Üstökös című élclap egyik agyafúrtan szokimondó figurájának, Tallérossy Zebulonnak alakját és beszédmodorát magára öltve ír a koalíció magatartásáról: „a koalíció is... teszi magát, mintha minden jól menne, pedig hamm, bent van már félig a macska [ti. az abszolutizmus] szájában — velünk együtt...” Ugyanitt a „megyei ellenállás”-ban résztvevő ill. a darabont kormány utasításait követő dzsentri magatartását a következő szavakkal jellemzi: „... A hazaszeretetre, az anyai emlére hivatkozik mind a kettő. De ilyen kétféle tej hogy jöhetett ki belőle?... Bírod-e kitalálni ebből a sok hazugságból, hogy kire haragudjál, mikor mindenki hazafiúi szeretetből öli hazát?” Véggkövetkeztetésből a nemzet-féltés hangja csendül ki, szorongva gondol arra, hogy a nagy ellenállás az ország erejét őrli fel: „Utcuncque, hozzád fordulok tekintedezs ország, hogy a hazugságok megölnek, rád ülnek, mint a penész és rozsda... Semmisse úgy van, ahogy látszik. Az se nem igaz, hogy abszolutizmus van, az se nem igaz, hogy abszolutizmus nem van. Az se nem igaz, hogy nyugodtak vagyunk, az se nem igaz, hogy nem vagyunk nyugodtak...”¹² És alig egy hónap múlva újból visszatér a gondolathoz, de szavai mögött már ott rejtőzik az a felismerés, hogy az egész lázongás csak a felszín, a vezetők torzszalkodása, a nemzet életébe, a nép sorsába allig hoz vajmi változást: „Most már nincs parlamentünk — írja —, nincs elnökünk, és mégse hangzik az országon végig jajszó, az igaz, magyar vezényszó se hangzik, de a nemzet vezérei megvannak és gondukat viselik, gondoskodnak új vágyakról, új ingerekről és új játékokról az összetört dolgok helyett.”¹³

Mikszáth Kálmán a megyei dzsentriről és velük együtt a vármegyék ellenállásáról kialakult képét a maguk teljes és mély összefüggésében — éppen úgy mint az egyházpolitikai harcok után a *Különös házasság* különös történetének felelevenítésével — nem a publicisztika eszközeivel fejti ki, hanem művészi alkotásban, *A Noszty fiú esete Tóth Marival* című regényében ábrázolja. A két mű keletkezését nemcsak a téma hosszas érlelése teszi hasonlóvá, hanem a téma kifejeződésének körülménye is. A *Különös házasság* alapötletét, az egyház hajthatatlan magatartását a rossz és szerencsétlen házasságok felbontása, ill. felbomlása esetében, feltehetően az 1890-es évek elején zajló egyházpolitikai harcok idején hallhatta Bernáth Dezsőtől.¹⁴ Az ötlet köré csoportosuló cselekményszálakat és jellemeket a parlamentben zajló viták, a sajtó hasábjain folyó pro és kontra vélemények alakíthatták ki benne. Tehát a tapasztalatok színezik-bonyolítják a hallott történetet, és amennyire az gazdagodott árnyalataiban, annyira, olyan mértékben mélyült társadalombíráló ereje.

⁹ A vakmerő geszti fiatalember és a másik. Karcolatok. Jubileumi kiadás (továbbiakban: Ik). Hátrahagyott Iratok (továbbiakban: Hi) 17. k. 15.

¹⁰ A t. Házból. MKmR—Fr 20. k. 220.

¹¹ A folyosó. MKmR—Fr 20. k. 15.

¹² A hazugságok országa. MKmR—Fr 20. k. 234., 239.

¹³ Az elnöki hatalom. Az Ujság, 1906. ápr. 3.

¹⁴ L. PUSZTAI GYULA kéziratban levő tanulmányát.

Mikszáth 1906 októberében a Vasárnapi Ujság hasábjain kezdi meg a csőd szélén álló dzsentrí „hozomány-hajszáját” középpontba állító új művének, *A Noszty fiú esete Tóth Marival* című regényének folytatásos közlését. Az új mű első folytatásainak közrebocsátásakor még csak az alapötlet élhetett az íróban. Erre több jel mutat. Az első két közleményként megjelent „Mire jó a léc a rókának?” című első fejezetet a kötetben való megjelentetéskor az író elhagyja. A kihagyás indokolt, hiszen mire regényét befejezi, a mű cselekményének szálai egészen másként fonódnak: A Noszty-családnak a Tóth Mari hozományáért folytatott hajszája a megyei életben belül zajlott le, mint a család „magán” törekvése kezdődött, amelynek eléréséért igénybe vették az egész vármegyei apparátust. Az elhagyott „Mire jó a léc a rókának” fejezet — amennyire a viszonylag rövid rész alapján ítélni lehet — a közéleti tevékenységből kiindulva bontotta volna ki a regény cselekményét. Ezt feltételezik a következők: a nyári politikai uborkaszezonban kipattannak a Bontó megyei Gyík folyócska szabályozásával kapcsolatos visszaélések. A kormány a sajtón keresztül megteszi az ellenlépéseket, de eredményt nem ér el. Az őszi parlamenti ülészek idejéig már botránnyá dagad az eset, az a hír járja, hogy interpelláció lesz belőle. A miniszterelnök a klubban magához kéri a megye egyik képviselőjét, Noszty Pált és kikéri véleményét az ügygel kapcsolatban. Noszty e beszélgetés során három anekdota elmondásával arra akarja rábírni a miniszterelnököt, hogy váltassa le a vármegye főispánját. A miniszterelnök kitér az azonnali válasz elől, sietős dolgára hivatkozva elbocsátja Nosztyt. A miniszterelnök Noszty célratörő anekdotázásából azonban megérti az összefüggéseket. Hisz már a beszélgetés előtt értesült arról, hogy a Gyík szabályozása körüli botrány szálai Noszty kezébe futnak össze, ő irányítja az eseményeket. Négy napi gondolkodás után levonja a következtetést: közli Nosztyval, hogy leváltja a főispánt és kéri, tegyen személyi javaslatot. Bárány Koperczkyt, a vejét ajánlja. A miniszterelnök a javaslatot elfogadja. Ezzel végződik a regény első fejezete.

A kihagyott fejezet tehát Noszty hatalmát félelmetesnek mutatja be, akkora ereje van, hogy büntetlenül kelthet országos viharra duzzadó botránnyal és mindezt csak azért, hogy vejét beültethesse a megürült főispáni székbe. A tárgyalt részletben számos olyan apróbb megjegyzés, közbevetés is olvasható, amelyek még az író friss politikai benyomásaira utalnak. Erőteljes sorokkal jellemzi a miniszterelnök sajtóirodájának tevékenységét: „A sajtóiroda kiadja a jelszót s a saját külön sárkányok rárohannak az emberevő sárkányokra. Tagadnak, cáfolnak, ferdítenek, mosakosznak, vagdalkoznak, ami tüzet azok szítottak, ezek eloltják, vagy új tüzeket gyújtanak egyebütt, hogy arra tereljék a figyelmet.” Ennek a sajtóirodának a tevékenysége nagyon emlékeztet arra a tevékenységre, amelyet a darabont kormány sajtófelügyelője, Vészi József folytatott. A Bontó megyei főispán által küldött távirat is aktuális eseményekről, népi zendülésről szól: „A nép Kostón, Vártányban, Gyimókán, Arcson kaszát, vasvillát fogott és a dolgozó munkásokat szétkergette, a mérnököket halállal fenyegetvén, kik azonban idejekorán elmenekültek, az ideiglenes épületeket, barakkokat, kotrógépeket összerombolták . . .”

Ilyen és ehhez hasonló részletek vizsgálata arra a feltevésre ösztönöz, hogy a regény indulásakor az író előtt más kompozíciós elképzelés lebeghetett. Ez a fejezet egy erőteljes, a friss élményeket és tapasztalatokat közvetlenül visszaadó szatirikus regény felé mutat. Hogy a végkifejlés milyen lett volna, nem tudjuk. Lehet, hogy csattanósabb, az *Új Zrínyiász* eszközeivel dolgozó alkotás lett volna belőle.

A „Mire jó a léc a rókának” kihagyott fejezeten kívül a Vasárnapi Ujság-beli változatnak még két — a kötetkiadásból kihagyott — részlete árulkodik egyrészt a még latensen jelenlevő szatirikus tendenciáról, másrészt a politikai töprengéseinek *közvetlen* beszűremléséről. A regény hetedik fejezetében¹⁵ Koperczky Bontóvárra való utazását leírva részletes

¹⁵ A Krk 21. k. 108. lapján a 8—10 sorban levő mondat helyett.

képet fest a síkföldről a hegyvidék felé kanyargó vasútvonal mellett elterülő tájról. A tájfestést megelőzve, hirtelen feltör az íróból az indulat a középnemesség két-három évtizeddel korábbi „maradandó” közgazdasági tevékenységével szemben: gúnyos szavakkal idézi fel az uradalomtól uradalomig kanyargó vasútvonal építésének okait: „Bontóvár voltaképpen nincs messze a térképen Budapesttől, akinek sürgős dolga van, kocsin könnyen elérheti. Aki ráér, az mehet vasúton is, a vasúti menetrend tanúsága szerint állítólag mégis csak odaér egyszer. Hogy ez így van, annak egyszerű oka, hogy a vasút építésekor az egyenes vonalon Budapesttől Bontóvárig nem igen lakhattak befolyásos emberek, már pedig a régi magyar vasutak a kastélyokat keresték és meg is találták.”

Tépelődő gondolatai nyomán — az első változatban — egy hosszabb fejtegetést illesztett a regény tizenhatodik fejezete elé. Gondolatsora a falusi dínom-dánomok jellemzéséből indul ki; gúnyos hangon ír a vidéki urak asztalára kerülő primőr ételekről. „Az úr azért úr — írja csípősen —, hogy türelmetlen legyen és jól essék neki oligarchiá módra előre kicsikarni egyet-mást a természettől, amit az csak később adna meg neki . . .” De amint ez a későbbiekből kitűnik, a bevezető képsor csak előkészítője a kiterő igazi mondanivalójának, a középnemesei vezetés csődje miatt érzett, a szélső ellentétekig eljutó elkeseredése kirobbantásának. E gondolatsorát — bár kissé hosszadalmas, a teljes összefüggés bemutatása kedvéért — egészében idézzük: „De az mindegy — azért ők mégis így csinálják és így fogják csinálni ezentúl is, nemcsak azokban a dolgokban, amelyeket ők esznek meg, mint még éretleneket, hanem azokban a fontosabbakban is, amelyek őket eszik meg, mint még éretleneket. Ime, maga az ország is — az urak játéka lévén — majd mindig idő előtt kóstol bele a korszellem csemegéibe. Fölszabadítják a földet, behozzák a parlamentarizmust, mielőtt az állam kiépült volna, a zsidó emancipációt, mielőtt a nép megokosodott volna, megnyitják a kereskedelmi élet új zsilipjeit, elfogadván azt összes modern követelményeivel s mindezekkel azt mondanák kúriáiknak, kastélyaiknak: «Menjete, keressetek magatoknak más gazdát!» Ami újat, meglepőt látnak más nemzetek asztalán, mohón nyúlnak utána, hogy a magukéra rakják, mert úgy illik a lovagok utódaihoz, összehordanak prücsköt-bogarat, nem mérlegelve, érett-e a dolog vagy érettek-e ők hozzá; így lesz aztán, hogy az utolsó század eszmei forradalmainak nagy eredményeit, melyektől más népek erőt és üdülést merítettek, ideplántálva idő előtt, többé-kevésbé csak elgyengülést és csömört okoznak. Antheus bizonyára erőt nyert a földtől a maga idején, de ha csecsemő korában paskolják vala a földhöz, meglehet, agrárzkódást szenvedett volna. Ám a magyarok saját példájukon sem tanulnak, ha őrüden valók; behoznak azok ezentúl is mindent, csak primőr legyen, behozzák ezek még a saját koporsójukat, az általános titkos választási rendet is, hogy aztán megrészegezdve a saját nagylelkűségüktől, beledőljenek és meghaljanak . . .” A szélsőségekben csapongó gondolatsor sok igaztalan megállapítást tartalmaz, csattogó östörának hegye hol a népet éri, hol a dzsentri hátán csattan. Hiszen közismert tény, hogy Mikszáth élete végéig az 1848-as forradalom legnagyobb és legmaradandóbb vívmányának a jobbágyfelszabadítást tartotta, amelyet még a szabadságharc bukása után sem lehetett „visszacsinálni”, az is tény, hogy híve volt a vallási emancipációnak, a tiszaszlári pörről küldött tudósításai beszéltek a legékebben arról, hogy nagyon jól tudta és több ízben ki is fejtette, hogy nem a „nép” „megokosodásának” hiánya teremtette meg Tiszaszlár pogrom-hangulatát, hanem a Verhovay-féle dzsentrik mögé felzárkózó antiszemita középnemesei urak, akik a vérvád meséjével akarták visszafordítani a történelem óramutatóját. A mikszáthi okfejtés végső célja a politikai taktikából jelszóvá iktatott általános választójog bevezetése elleni tiltakozás. A mű szövegébe hirtelen belevágó politikai eszmefuttatás a Vasárnapi Ujság 1907. augusztus 4-én megjelent folytatás-részletébe csöppent bele, de előzményei még a megyei ellenállás felszámolásáért taktikázó darabont-kormány tevékenységének idejére nyúlnak vissza. Kristóffy, a Fejérváry kabinet belügyminisztere 1905 júliusában, hogy a koalíció látszólagos nemzeti jelszavairól elterelje a figyelmet, felhasználva a munkásmozgalom évtizedes követelésére vonatkozó jelszavát, királyi jóváha-

gyással az általános választójog bevezetése mellett szállt síkra. A Kristóffy-féle tervezet kettős célját — a vármegyei dzsentr ellenállásának megtörését és a forrongó munkásosztály követeléseinek elhárítását — mi sem bizonyítja jobban mint az a tény, hogy az általa meghirdetett „általános választójog” bevezetése azt jelentette volna, hogy míg korábban az ország lakosságának 6,29 százaléka, addig a tervezet szerint 15,74 százalékra „nőtt” volna a választók száma. Az általános választójog gondolatának felvetése részben elérte célját: ideig-óráig megzavarta a koalícióba tömörült „lázadó” ellenzéki pártokat, és bizonyos mértékig elősegítette az uralkodó osztályok közötti megegyezést. A választójogi reform bevezetéséről a megegyezés után az uralkodó osztályok „megfeledeztek”, csak a munkásosztály és a radikális polgári csoportok követelésére vették újból elő, de ekkor már Andrássy Gyula bábáskodott körülötte és az általa elkészített tervezet mindennek nevezhető, csak „általános választójog”-nak nem.

Mikszáth idézett keserű megnyilatkozása az általános választójogról, bár kissé kétértelmű fogalmazásban, a meggondolatlanul mindenfelé kapkodó úri politika ellen irányul. Ekkor még csak a vármegyei ellenállókkal szemben való taktikázást lát e manőverben, egy év múlva már felismeri ennek a politikai cselgóságnak többélű voltát. Marczali Henrik történelmi munkájának „olvasása közben” a történelmi tények különböző szemszögből való interpretálására példaként egy száz év múlva alkotó historikus háromféle nézőpontjából a választójogi reformok értékelésének különböző módozatait mutatja be. Az első változat szerint Ferenc József a „bölc és demokratikus érzésű király” önként belátja, hogy a szélesebb néprétegeket is be kell vonni a hatalomba, tehát életre hívta a reformot. A második változat szerint: „1905-ben és a következő évben olyan hatalmas ellenállást fejtettek ki a magyar főurak és a megyékben uralkodó nemesség az akkori politikai rendszer ellen és a közös hadsereg némi magyarosítása mellett, hogy a király nem látván többé támaszait a nemesi osztályokban, hatalmuk ledöntését vette tervbe . . . az általános választás behozatalával az eddigi úgyszólván osztályparlament kapuit megnyitotta a mob előtt . . .” A harmadik változatban az érem másik oldalára világít rá: „1905-ben . . . gondolta ki Kristóffy nevű belügyminiszter azt a modus vivendi-t, hogy a fenyegető utca helyett egy barátságos utcát állítson s kezdte meg az alkudozásait a jól szervezett munkásság vezéréivel, ez alkudozásból pattant ki elsőbbsen s kelt lassan-lassan életre az általános titkos választási reform, egyelőre csak azért, hogy a munkásság kivonulásával a miniszterek kocsiablakai be ne töressenek.”¹⁶ E három nézőpontot Mikszáth nem mint ellentétes, egymást kizáró lehetőséget mutatja be, hanem mindegyik után, szinte refrénszerűen megjegyzi: „ennek a történetírónak igaza lesz”. Ezzel a visszatérő megállapítással jelzi, az általános választójog előtérbe kerülése nem a történeti szükségletek felismeréséből fakadt, hanem a politika „boszorkánykonyhájának” egy több irányba ható „főzete” csupán.

Mikszáthnak az általános választójoggal kapcsolatos 1908-as fejtegetései is, bár árnyaltabbak, mint a regény szövegéből kihagyott tépelődései, mégis olyan összefüggésekre utalnak, amelyek nemcsak politikai koncepciójának végső korlátait jelzik, hanem művészi erejét is bizonyos határok közé zárják. Az általános választójog bevezetését az 1904—1907-es belpolitikai válság során a darabont kormány bár kalandor módon, a pillanatnyi politikai taktikázás céljából vetette fel, mégis egy viszonylagos előrelépés volt az ország politikai életének demokratikusabb formákra való helyezésében. Mikszáth az általános választójognak ezt a vonását — ugyan a tervezet végeredményében csak elméleti jelentőségre tett szert, a gyakorlatban még a Kristóffy-féle javaslatot is túl „radikálisnak” találták az ország akkori urai — még később, az 1908-as cikkének írásakor sem ismerte fel. Ez a tény arra mutat, hogy Mikszáth számára a jövő kibontakozásának útjai elméleti és gyakorlati szempontból egyaránt

¹⁶ Olvasás közben. MKMR—Fr 20. k. 287—288.

teljesen bizonytalanoknak tünnek. És ebben a körülményben lehetjük magyarázatát annak, hogy miért változtatta meg a Noszty regény művészi koncepcióját, miért lett a közéleti szatírának induló regényből a dzsentrit a magánéletén keresztül bíráló alkotás. A szatíra elengedhetetlen feltétele, hogy az író a pellengérré állított politikai jelenséget fejlettebb nézőpontból szemlélje, a kibontakozás szemszögéből mondjon bírálatot. Mikszáth nem látta meg a jövő lehetőségeit, csak a jelen dzsentri vezetésének teljes tagadásáig jutott el. Ez a szemlélet — mint maga is érezte — nem volt elegendő egy nagyhatású szatíra kibontakoztatásához.

III.

A Noszty-regény alkotását megelőző éveknek Mikszáthot foglalkoztató társadalmi-politikai problémáknak vázolósa, az íróban dúló érzelmek felvillantása és a regény első megfogalmazása már sejteti, hogy a mű friss impressziók és gondolatok hatása alatt keletkezett. Bár Mikszáth a regény szövegében közvetlen vagy közvetett módon több ízben utal arra, hogy a cselekmény az 1880-as években játszódik,¹⁷ a műben ábrázolt erőszakos, minden eszközt igénybe vevő „hozomány-hajsza” későbbi időkre utal. A legújabb kutatások már rámutattak,¹⁸ hogy Mikszáth a dzsentri parazitizmusának e maró ábrázolásához az alapötletet egy a XX. század első évében lezajlott, nagy feltűnést keltett botrányból merítette.

1901 júliusában egy hétköznapinak induló leányszöktetésről adnak hírt a vidéki és fővárosi lapok: ifj. kamjonka Szemző Gyula, húszéves bácskai dzsentri fiú többszöri visszautasítás után megszöktette Ungár Lajos ómoravica gazdag földbirtokos leányát. Az egyszerű napihírt a gyorsan kibontakozó fejlemények rövid idő alatt a sajtó „bácskai szenzáció”-jává emelik. Az esetet az tette szenzációvá, hogy Ungár Lajos kinyomoztatta a szökevények bécsi tartózkodási helyét és leányát hazahozatta. A két család között, az elszegényedett, csak családi kapcsolatai révén befolyásos dzsentri család és a dúsgazdag, milliomos bácskai zsidó földbirtokos között megindultak a tárgyalások, hogy a kompromittált leány becsületét, kompromittálójával kötött házasságával úgy ahogy helyreállítsák. E tárgyalások eredményeképpen az öreg Ungár beleegyezett a házasságba. A kitűzött napon a dzsentri család megjelent az ómoravicai nábob házában, ahol csak az apa fogadta a násznépet és közölte, hogy a házasságból nem lesz semmi, leánya feleségével együtt külföldre utazott.¹⁹

A közel egy hónapig az érdeklődés előterében álló esetre Mikszáth Kálmán felfigyel. Érdeklődését annál is inkább felkelthette a hoppon maradt dzsentri fiú története, mivel korábbi regényei és hosszabb elbeszéléseiben többször visszatért a pénz után futó dzsentri felsüléséhez.²⁰ Kamjonkai Szemző Gyula „szenzációs” leányszöktetése mint az élődívé váló dzsentri jellegzetes története maradt emlékezetében. És mint ahogy az egyházpolitikai harcok elcsendesedése után megírta Buttler gróf különös házasságának történetét, úgy a „megyei ellenállás” önkényeskedéseinek megszűnte után, lehet hogy közben is, felmerülhetett emlékezetében a megyei hatalmát a maga céljaira felhasználó bácskai dzsentri története.

A *Noszty fiú esete Tóth Marival* Noszty családjának furfangos leány-hajszája természetesen nem azonos a bácskai kamjonkai Szemző-család történetével. Mikszáth a megtörtént esetről csak az alapötletet meríti: a polgár pénzből magát regenerálni akaró dzsentri minden eszközt igénybevevő hajszáját és törekvésének a polgári öntudat büszkeségén való zátonyra futását. A Noszty-család szerteágazó cselvetéseinek bemutatását, a hajsza méreteinek megnövekedését az írónak a megyei ellenállásból merített keserű tapasztalatai váltják ki. Ezek a mozzanatok már nem azzal a *közvetlen* módszerrel kerülnek a regény menetébe, mint az előljáróban bemutatott, az írói műhelymunka árulkodó jeleiként idézett közbevetések, hanem

¹⁷ L. Krk 20. k. 314. lapján található részletes fejtegetéseket.

¹⁸ KIRÁLY ISTVÁN: i. m. 178.

¹⁹ A „bácskai szenzáció” fordulatainak részletes bemutatását l. Krk. 20. k. 262—266.

²⁰ L. pl. Két választás Magyarországon, Kozsibrovsky üzletet köt.

közvetett módon, a cselekmény-bonyolítás részleteként, a művészi ábrázolás szerves és tervszerű mozzanataként.

Az 1905—1906-os „megyei ellenállás” keltette ellenérzéseit Kopereczky közéleti tevékenységének ábrázolásában szóaltatja meg. Két esemény köré: Kopereczky főispáni kinevezése és beiktatása és Noszty Feri szolgabíróvá választatása köré csoportosulnak azok a mozzanatok, amelyek a közvetlen közéleti élményekre utalnak.

A regény végleges formájában — eltérően az előljáróban bemutatott elhagyott első fejezet koncepciójától — a Gyik-szabályozása körül támadt botrány már elsodorta Bontó megye főispánját és a miniszterelnök Noszty Pál javaslatára, bár a megyében levő kormánypártiaknak már megvolt a maguk jelöltje, Kopereczkyt nevezi ki főispánnak. A vármegye nemessége felszisszent: „az urak, akik a kormányval éreztek, azért bosszankodtak, mert nem közülük nevezték ki az új főispánt”, az ellenzéknek „azért nem kellett Kopereczky, mert a kormány küldte, mert a mameluk Nosztyinak a veje...”²¹ Az ellentétes „táborba” tartozó nemeseket és urakat egységes tömörülésbe „gyűjtötte” a Kopereczky-ellenes hangulat, „ellenálló-bizottság”-okat szerveztek. Ez a lázas tevékenység nagyon emlékeztet a „vármegyei ellenállás” idején életre keltett megyei „ellenállási bizottság”-ok botrányt keltő tevékenységére. A regényben — az 1905—1906-os vármegyei mozgolódásokhoz hasonlóan — ezek a bizottságok különböző albizottságokat alakítanak. Kopereczky beiktatásának megakadályozására létrehoznak „tüntető-bizottság”-ot, „romboló-bizottság”-ot, „macskazene-bizottság”-ot, „hírszolgálati-bizottság”-ot, „záptojásgyűjtő-bizottság”-ot, sőt, hogy még több legyen a szerep, „szerepkiosztó-bizottság”-ot is. E bizottságosi célja az, hogy felfokozott tevékenységükkel megghiúsítsák illetőleg botrányba fullasszák Kopereczky beiktatására egybehívott közgyűlést. Tüntetést, csúzli-lövöldözést szerveznek, megfélemlítéssel, rábeszéléssel visszalépésre kényszerítik a Noszty-klikk által felkért szónokokat. Az utolsó percben felkért Poltáry alispánnak éjjel beveretik lakása ablakait stb. Kopereczky a bukással felérő megcsúfolás előtt úgy menekül meg, hogy az egyik Bontóvárt megelőző megállóhelyen kiszáll a vonatból és ismerőseivel beszélgetést színlelve hagyja, hogy elmenjen a szerelvény. A család klikk pedig rangrejtve csempészi be a megyeszékhelyre. A másnapi beiktatáson, a közgyűlési teremben szitkok, gúnykiáltások fogadják. Az ellenszenvet csak a közismert „kétszer elmondott beszéd” robbanó hatása oldja fel.

Az 1905—1906-os vármegyei ellenállás napjaiban a sajtó hírt adott a darabont kormány által kinevezett főispánok beiktatása alkalmával megrendezett, súlyosabbnál-súlyosabb összejutásokról. A záptojással, kövel, sárral való meghajigálás már mindennapos volt. A Komárom vármegyébe kinevezett Kubinyi Gézátt sípval, tülökkel, akasztott bábuval fogadták, a Hajdu megyébe érkező Kovács Gusztávot pedig véresre verték a vasúti állomáson, majd egy halottaskocsira dobva szállították a megyeházára. Ezek az esetek országos visszhangot keltettek.²² De a regénybeli főispán-fogadtatás körülményeihez hasonló — kevésbé kirívó — eseteket is találhatunk. Abaúj-Torna vármegyében az „alkotmányvédő bizottság” a kinevezett főispánnal, Pongrácz Ferencsel együttműködő Schmidt Dezső szolgabíró határozatlanul kiközösítette, majd a felbőszített tömegnek kiszolgáltatta.²³ A regénybeli Poltáryval kapcsolatos eljárás hasonló a Schmidttel szemben alkalmazott „megtorlással”. Kopereczkynek Bontóvárra való becsempészéséhez a Hont vármegyei „ellenállók” erőszakossága szállította az „ötletet”; Szabó Mihály a kormány által kinevezett főispán hívei tanácsára nem utazott egészen Selmecbányáig, hanem Garamréven kiszállt a vonatból és a hátralevő utat csak másnap tette meg kocsin, így játszotta ki a selmecbányai vasútállomáson ellene felheccelt tömeget.²⁴

²¹ Krk 20. 113.

²² L. részletesebben Krk 20. k. 268—272.

²³ HORVÁTH JÓZSEF: Az 1905/5 évi vármegyei ellenállás története. Bp. 1907. 81.

²⁴ HORVÁTH JÓZSEF: i. m. 214.

A regény másik, a megyei közélet fórumán zajló jelenete, Noszty Feri szolgabíróvá választásának körülményei újból a közvetlen politikai élmény reveláló hatását mutatják. A közgyűlésnek két napirendi pontja van: a nemzetiségi érdekeket sértő iskolareform bevezetése és az új szolgabíró megválasztása. Az első napirend a nemzetiségi képviselők heves ellenállásába ütközik, mert a tárgyalt iskolareform jogait akarja csorbítani. Mikszáth a regénynek ezt a részletét 1907 júliusa végén írja, alig néhány hónappal korábban a parlament Apponyi Albert javaslatára — több korábbi eredménytelen kísérlet után — újból napirendre tűzi a népiskolai törvényt. A parlamentnek ez a lépése szerves része a nemzetiségek ellen irányuló erőszakos eszközöknek. A koalíciós kormányzat az uralkodó osztály megrendült hatalmának erősítésére sorra indítja meg a pereket a különböző nemzetiségi politikusok ellen, ha parlamenti képviselőről van szó, mentelmi jogát azonnali hatállyal felfüggesztik. Az erőszakos politikával fegyveres közbeavatkozásokra is alkalmat kerítenek (I. az 1907-es csernovai zendülést). Az 1907 tavaszán vitára tűzött népiskolai törvénynek fő célja az, hogy a nem magyar nyelvű elemi iskolákba bevezessék a magyar nyelv tanítását, azzal a céllal, hogy a nem magyar anyanyelvű gyermek a negyedik osztályig annyira elsajátítsa a magyar nyelvet, hogy gondolatait élőszóban és írásban „érthetően ki tudja fejezni”. Mikszáth Kálmán a nemzetiségekkel szemben alkalmazott erőszakosságokra érzékenyen reagál, hiszen 1906-ig nemzetiségi megyének, Fogarasnak volt a képviselője. Mint képviselő, programja legsarkalatosabb tételének a nemzetiségekkel való békét hirdette és nemcsak hirdette, hanem ennek érdekében tevékenykedett is. Megyéjének induló lapjában írt beköszöntő vezércikkében a lap feladatának tartotta, hogy „ne nyúljon hozzá a békéhez zavaró tollal, ébresztgesse a társadalmat és ügyeljen a közélet tisztaságára, de sohase a személyeket nézze, hanem a dolgokat . . .”²⁵ 1905 után az egyesült ellenzék, a kisebbségbe jutott szabadelvű párt e szándékokkal ellentétbe került. Csalódásának és aggodalmának ad hangot Mikszáth, amikor regénye színhelyét Bontó vármegyébe, egy olyan képzeletbeli megyébe helyezi, ahol háromféle nemzetiség él: szlovákok, románok és németek. Magyarország területén soha olyan vármegye nem létezett, ahol a három említett nemzetiség számottevő lélekszámban élt volna együtt. E nagyfokú tömörítésre Mikszáth Kálmánnak a regényben pellengérré állított nemzetiség ellenes tevékenység miatt van szüksége. A regényben azonban nemcsak a nemzetiségi mozgalmaktól aggódo kormány erőszakos „preventív” intézkedéseit gúnyolja, hanem — mint láttuk — a cselekmény szerves részévé ötvözi a korábbi hónapokban a parlament által tárgyalat népiskolai törvényt is.

IV.

Az *Új Zrinyiászban* Mikszáth a politikai satíra eszközeivel az 1890-es évek válságtüneteit állította előtérbe, *A Noszty fiú esete Tóth Marival* című regénye azonban már nem a tünetek tükre, hanem az elmélyült válság művészi ábrázolása. A megrendítő élmények hatására ragad tollat és nagy művészi fegyelemre van szüksége, hogy úrrá tudjon lenni előtölülő érzelmein. A közvetlen élmények művészi megformálása újabb formát követel az ábrázoló eszközökben. Mint a regény kötetkiadásához fűzött Utóhang-ban Mikszáth kifejti, művészi feladatát abban látja, hogy csupán a „történet bizonyító magvát” mondja el és a cselekményben résztvevő fő- és mellékalakokat felvonultassa „anélkül, hogy kénytelen volna életfolyamatukból többet nyújtani, mint amennyit az esemény megértése kíván . . .”²⁶ Ez a módszer a jellemfestés olyan koncentrátságát kívánja meg, amely képes a cselekmény bonyolódásának tartama alatt a jellem teljes összetettségét bemutatni. De nemcsak az alakok ábrázolásában kell ehhez a tömörítő eljárásához folyamodnia, hanem a cselekmény egy-egy döntő fordulatót is úgy kell bemutatnia, hogy a megelevenített helyzet magába foglalja azt

²⁵ Fogaras jelene és jövője. Fogaras és Vidéke, 1903. febr. 22.

²⁶ Krk 21, k. 232.

az előzményt is, amely az ábrázolt fordulathoz vezetett. Mikszáth Kálmán ennek a bonyolult művészi feladatnak megoldására újból — de a korábbi alkalmazási módtól eltérően — az anekdotához fordul.

Az anekdotának Mikszáth életművében betöltött szerepéről az elmúlt idők folyamán ellentétes vélemények alakultak ki. A konzervatív irodalomtörténetírás jóízű anekdotázásban látta az író legnagyobb erejét és nagyobb lélegzetű műveit éppen az anekdotán való túllépés szándéka miatt bírálta. Az új írónemzedék — mint ahogy azt Móricz Zsigmond megfogalmazta — szinte anekdotikus tehetségét tartotta a „legsajátosabbnak”: „Mikszáth a magyar dzsentrí diskuráló tehetségét virágoztatta ki irodalmilag.²⁷” De ugyanakkor az új generáció számára művészi hagyatékának éppen ezt a vonását tartja időszerűtlennek. A Mikszáth-örökség kritikus átvételének igényét fejezik ki gondosan megfogalmazott mondatai: „Tanultunk tőled és okultunk példádon. Követni fogunk és eltérünk tőled. Emlékezünk rád és lerázuk a hatását. És talán rombolunk, de csak hogy építhessünk . . .”²⁸ A konzervatív álláspont szemléletével szállt szembe felszabadulásunk után irodalomtörténetírásunk. Az egyoldalú véleményt a XX. század irodalmának oldaláról megközelítve azzal a szintén egyszerűsítő megfontolással óhajtott ellensúlyozni, hogy Mikszáth művészete csúcseit az anekdotizmus leküzdése révén érte el. Ennek az álláspontnak gyengesége abban nyilvánul meg, hogy csupán az anekdota műfajából indult ki és nem vizsgálta meg azokat a témabeli tendenciákat, amelyeket ez a műfaj kifejezhet. Király István más oldalról, egységében ragadja meg az előzőleg egyoldalúan feltett kérdést. Monográfiájában részletesen foglalkozik a mikszáthi anekdotával, figyelmeztet arra, hogy „Mikszáth nem anekdotái ellenére lett nagy író és realista író, hanem sokban az ő révükön.” De az anekdota Mikszáth műveiben odavetettséggel, túlzott részletességével visszatartotta Mikszáth realizmusának teljes kibontakozását.²⁹

Mikszáth maga is érzi az anekdota kétarcúságát. Grünwald Béla előadása nyomán írja meg *A kedélyes deikvensek* című elbeszélését. Megjelenése után Grünwald nyílt levélben tiltakozik az ellen, hogy történetét, amelyet ő kacagva mesélt el, az író úgy állítja be, mintha szomorúan adta volna elő és ezzel azt a látszatot kelti, mintha „a kis vig történet a vármegeye ellen van irányítva”. Mikszáth válaszában határozott szavakkal jellemzi az anekdota beállítással, interpretálásával érvényre juttatható szemléletet. Grünwald Béla azt kívánja — írja —, hogy „ösmerjem el, hogy ő nevetett a garázda pandurokon, mint ahogy nevetett volna például valamelyik tajtékpipás régi viceispán, aki most Tisza háta mögött könyököl. Neki mindenáron mosoly kell az ajkaira. Hja, csak hogy ez nem megy! Vagy tessék szeretetteljesen mosolyogni a vármegeye gyarlóságain és akkor mellette szavazni, vagy tessék a centralizáció mellett beszélni és akkor mélyen elszomorodni a gyarlóságokon.”³⁰ Mikszáth az anekdotában rejlő kétirányúságot a Noszty-regény írása közben többször felhasználta.

Irodalomtörténetírásunk már korábban felfigyelt arra, hogy utolsó műveiben Mikszáth vissza-visszatér korábbi anekdotáihoz. E megállapításokkal csak a motívum azonosságokra hívták fel a figyelmet, azt azonban nem vizsgálták meg, hogy az újra felelevenített anekdoták új szövegkörnyezetükben milyen funkciót töltenek be. *A Noszty fiú esetében* a visszatérő anekdoták vizsgálata érdekes tanulságok levonására adnak alkalmat. A regényben számos olyan anekdotát találhatunk, amely a korábbi megjelenési helyén a vármegeye közigazgatás gyarlóságait „szeretetteljes” mosolygással bírálta, a regényben való újból felmerülésekor pedig Mikszáth a megyei nemesség erőteljes leleplezésére használja fel. Így például:

A regény tizenhatodik fejezetében az iskolaügyi reform ellen felszólaló nemzetiségi bizottsági tagokat két ízben csellel hallgattatják el: a szlovák Padák Sámuelnek jeget csusz-

²⁷ Mikszáth Kálmán. Nyugat 1910. — Ujra: M. Zs.: Válogatott irodalmi tanulmányok. Bp. 1952. 112.

²⁸ i. h. 115.

²⁹ KIRÁLY ISTVÁN i. m. 84., 89.

³⁰ Nyílt levél Mikszáth Kálmánhoz. A saját ábrázatomról. Hi 1. k. 77—78.

tatnak a nyakába, a szász Wolf Rudolfot pedig az evangélikus püspöknek a városba való érkezését hírüladó hamis távirattal csalják ki az ülésteremből. Mikszáth e két jelenet részletes ábrázolásával érezte azt a kíméletlen harcot, amelyet a magyar kormányparti és ellenzéki bizottsági tagok folytattak a nemzetiségek érdekeit képviselők ellen. A két csel motívumát Mikszáth már korábban megírta parlamenti karcolataiban. Itt még maga is mosolygott a sikerült cselen.³¹ Az említett két visszatérő motívumhoz hasonló funkció változás történt ugyanebben a fejezetben a nemzetiségi ellenvéleményeket semmibevevő Kópereczky „trükk”-jének bemutatásakor. A nemzetiségi bizottsági tagok beszédeinek elhangzása után a főispán bejelenti, mivel a javaslatot beterjesztő bizottsági tag indítványa ellen „semmiféle érvet vagy kifogást” nem hallott, a határozatot egyhangúlag elfogadottnak tekinti. A kijátszott nemzetiségi bizottsági tagoknak felháborodott tiltakozására, hogy egész idő alatt semmi egyebet nem tettek, mint anyanyelvükön támadták a javaslatot, Kópereczky sajnálkozást tetetve közli, hogy milyen kár, hogy nem érti nyelvüket. Itt a szlovák Padák gúnyosan felhorkant és szemébe vágta a főispánnak, hogy hiszen előző nap szlovákul tárgyaltak egymással. Kópereczky egy meglepő fordulattal vágta ki magát: elismerte, hogy mint „magán ember” tud szlovákul és szeret is szlovákul beszélni, de amikor magára veszi főispáni bársony mentéjét, akkor „a földtekéből csak egy kis darabnyit lát, a magyar hazát és minden nyelvet elfelejt, csak egyet tud, a magyar nyelvet”. Ezzel a tromffal végetvetett a vitának és a magyar bizottsági tagok tomboló üdvívalgással fogadták nacionalista érvelését. Kópereczky cselvetésének eddig bemutatott részét Mikszáth anekdotikus formában már egy korábbi karcolatában, a *Két titkos ügynök*ben³² is megírta. Itt Mikszáth két történetet mutat be. Mindkettőnek hőse magyarországi szász-ellenes mozgolódások felől tájékozódni szándékozó németországi kiküldött. Az első történetében névcsere folytán egy magyar úr „kezébe” kerül, aki csupa magyar-barát szászhoz küldi. A németet ezek már-már meggyőzik arról, hogy nincsen szász kérdés, amikor véletlenül egy megyei közgyűlésre keveredik, ahol éppen egy szász-ellenes indítványt tárgyalnak. Az itt szereplő főispán a már leírt anekdotikus módon játssza ki a szászok ellenállását. Az anekdotikus fordulat leírása után Mikszáth ezzel a történettel szembe állít egy másikat. Itt is egy német küldött járja a szászok lakta vidéket, de őt szász szempontból tájékoztatták. Már véglegesen kialakult a véleménye, amikor Brassóra utaztában összeismerkedik egy „nyájasképi szeretetreméltó öregúrral”, aki két gyermekével szintén Brassóba utazik, hogy a nebulókat ott „német szóra” adja. Nagy a küldött megörökönyödése, amikor megtudja, hogy a kedves úri ember nem más mint a „szász-faló” alispán. Megdöbbenésében előkeresi a már megírt jelentését és darabokra tépi.

Ha a regény felidézett anekdotikus helyzetének *szövegszerű* megfogalmazását összevetjük a *Két titkos ügynök* hasonló helyzetet jellemző anekdotikus fordulatával, teljes joggal megállapíthatjuk, hogy Mikszáth a *Nosztly fiú eseté*-ben szinte szósz szerint átvette egy már korábban megírt anekdotáját. Ha azonban a két azonos anekdota *szövegösszefüggését* és *szövegkörnyezetét* is megvizsgáljuk, kitűnik, hogy az író a *Két titkos ügynök*ben részben az anekdotával, még inkább azonban a második történettel azt a látszatot óhajtotta keltetni, hogy a nemzetiségek túlzott érzékenységük révén érzik feszültnek a helyzetet. A regényben pedig a szövegösszefüggés épp az ellenkező véleményt szuggerálja: a vármegye magyar urai mindent elkövetnek, hogy elnémissák az ellenzék tiltakozását. De a regény kompozíciójában ennek az anekdotának még további funkciói is vannak: előkészítője és eszköze a Nosztly Feri erőszakos szolgabíróvá választásának. Kópereczky kihasználva azt a tényt, hogy a vármegyei magyar urai, ellenzékiek és kormánypartiak egyaránt lelkesedéssel ünneplik a nemzetiségiek kijátszását, a következő napirendi pontnál, a szolgabíró választásnál figyelmen kívül hagyva az ellenjelöltet életök véleményét, bejelenti, úgy veszi észre, hogy a többség Nosztly Ferencet

³¹ A büfé. A t. Ház. Hi 16. k. 68–69.

³² *Két titkos ügynök*. Az én kortársaim. I. Jk. 20. k. 232–240.

öhajtja, ennek alapján kijelenti, hogy „Noszty Ferenc választatott meg”. A bizottsági tagok tiltakozása hiábavaló: ha erőszakosságnak bélyegzik Kopereczky eljárását a szolgabíró választás alkalmával, akkor ítéletet mondanak a nemzetiségekkel szemben alkalmazott önkényeskedés felett is. Így nincs mit tenniök, bele kell nyugodniok Noszty megválasztásába. A sarokba szorított uraknak az ellenzék vezére találó képpel magyarázza meg a helyzetet: „Ha megettük a fácányt, aki nagyon ízes pecsenye volt, most már bizony nyeljük le a békát is, aki nagyon keresű falat.”

Az új összefüggésekbe illesztett anekdotikus elemekkel Mikszáth nemcsak regénye kompozícióját, a cselekmény kibontakozását segíti elő, hanem felhasználja hősei jellemrajzának kialakításában is. Ezt a folyamatot elsősorban Kopereczky alakjának megformálásában követhetjük nyomon. Hőse jellemének, gondolkodásának alapvető elemeit, sajátos „természet-filozófiáját”, bárgyúságát, amely azonban számító ravaszsággal párosul, különböző anekdotikus elemekkel színezi. A birtokában levő, hozzáférhetetlen erdőből fát ajánl fel a tűzkárosult falusi templomok részére. Ezzel kettős célt ér el: az újságok köszönettel nyugtázzák adományát, de a fa is megmarad, mert a hozzáférhetetlen erdőből képtelenség fát kitermelni. Ezt a motívumot már a *Kozsibrovsky üztetet köi* című elbeszélésében³³ is felhasználta, de ott az erdő értéktelenségének jellemzésére, itt pedig hőse ravaszságának jellemzésére. Hasonló célzatú a megyei lap szerkesztőjének, Klementynek nyújtott furcsa támogatása is. A fukar mecénáskodás anekdotikus fordulatait Baldácsi Antal jellemzésére írta le Mikszáth másfél évvel a regény írása előtt.³⁴ Szinte szó szerint átvette Kopereczky jellemzésére, de ezt a fordulatot tovább fejlesztve az alig burkolt laptámogatás alkalmát felhasználja arra, hogy tovább fejlessze a regény cselekményét és előkészítse Noszty Feri szolgabíróvá választását.

Az anekdotikus elemnek tehát jelentős szerepe van a cselekményének továbbfejlesztésében, jellemábrázolásának elmélyítésében. De ezeket az elemeket az író alárendeli realista célkitűzéseinek. Nem az anekdota viszi őt cselekménye bonyolításában, hanem ő használja fel az anekdotát a jellemzés eszközeként. Ha az anekdota ennek a célnak nem felel meg, vagy esetleg mellékvágányra terelné a végkifejlés felé haladó cselekményt, akkor inkább lemond az alkalmazásáról. Az írói műhelymunkában erre is találhatunk példát. Az első változatban Malinka, a főispáni titkár élettörténetét egy csattanós anekdota-történettel jellemzi: hősiünket itt Malinka Samunak hívják, fiatalkorában seminarista volt, akit egy csínyje miatt csaptak ki a szemináriumból.³⁵ A kötetbe való átdolgozáskor Malinka Sámuel az „exklerikus” Malinka Kornél volt katonatiszté, Noszty Feri volt katonatársává, Noszty Vilma egyik ifjúkori udvarlójává alakult át. Mikszáth az anekdotikus ötletről nyilvánvalóan azért mondott le, hogy Noszty Feri felelőtlen jellemét, cinizmusra hajló szellemét már idejekorán bemutat-hassa. Mert felelőtlenységére vall az a körülmény, hogy azért ajánlotta Kopereczkynek Malinkát titkárrul, hogy a volt udvarlót társadalmilag elfogadható körülmények között juttathassa Vilma közelébe. Mikszáth így is kommentálja ezt a fordulatot: „Noszty füttyűrészve távozott, gondolván magában: ezeket én most összehoztam, amiből szép kis vígjáték lesz Krapecen. Sokkal frivolabb volt, mintsem arra is gondolt volna, hogy éppúgy lehet szomorújáték is.”³⁶

V.

A Noszty fiú esete Tóth Marival Mikszáth realizmusának újabb magasabb szintű állomása. A mű eszmei célja és művészi kompozíciója újabb művészi eszközök kibontakoztatását teszik számára lehetővé. Mikszáth maga is érzi, hogy e regényével új utakra lép. Érzi, hogy

³³ Krk 17. k. 148—149.

³⁴ Az utolsó mecénás. Karcolatok. Hi 17. k. 77—79.

³⁵ A kihagyott szövegrészt l. Krk 20. k. 294—295.

³⁶ Krk 20. k. 56.

művének új tartalma új formát kíván. Ez az új forma a realizmus újabb térhódítását jelentette. Már az 1880-as évek végétől állandóan foglalkoztatja a romantika és a realizmus viszonya. Írói öntudata a realizmus felé vonzza, érzelmei, irodalmi példaképei pedig a romantikához. Ezzel a belső vívódással magyarázhatjuk a realizmus és a romantika viszonyával kapcsolatos fejtegetéseinek bizonytalan, tétova meghatározásait. Művészi gyakorlata azonban túllépett érzelmei ingadozásán, az *Új Zrínyiász*, a *Különös házasság* előre vitte a realizmus útján. A *Nosztzy fiú esete Tóth Marival* című regényéhez írt Utóhangja ennek az újabb lépésnek a művészt izgató kérdéseit bogoztatja. Itt nem az irodalomelmélet elvontabb fogalmai: a realizmus és a romantika viszonya foglalkoztatja, hanem ezeknek az elméleti kérdéseknek a gyakorlati megvalósítása. Az írói ábrázolás és a valóság megragadásának bonyolult nehéz problémái. Felfigyel arra az ellentmondásra, hogy az irodalom a hétköznapi életből meríti tárgyait, de a művészi megformálásban még mindig sok a konvencionális szerkesztési forma. A kompozícióban sok a mesterkéeltség: „a cselekmény szimmetrikus fölépítésében, az összefutó szálak elrendezésében a csináltság erősen érzik.”³⁷ A tartalmat kifejező formát a hírlapírói riport módszereiben sejtje megtalálni. A korabeli kritika szinte egyöntetűen ebbe a rossz analógiába kötött bele. Nem az analógiaként megemlített riport fogalma a lényeges, hanem a művészi kompozíció új lehetőségének keresése. Annak a művészi megoldásnak az elfogadása, hogy az írónak legyen joga úgy befejezni a művét, hogy hőseinek további sorsáról ne kelljen számot adnia. Hogy legyen joga úgy befejezni a regényt, amint ő tette.

Mikszáth művészetében e gondolatsornak elsősorban nem az elméleti jelentősége nagy, hanem a gyakorlati. Az elvi megfogalmazás csak nyomon követett egy már kialakult magasabbfokú művészi megoldást: az író szakítását a végső feloldást jelentő happy end-del. A *Különös házasságban* a mű komor cselekményét némileg enyhíti a mű sokat sejtető befejezése: a hosszú évekig egymástól elszakított szerelmesek furfangos csellel való összekerülése. A *Nosztzy fiú esete Tóth Marival* című regényében még ezt a látszólagos kibékítő befejezést is elveti, Nosztzy Féri minden praktikája zátonyra fut Tóth Mihály polgári önrétetén. És ez a mű logikájából és a megrajzolt polgári hős jelleméből következetesen folyó megoldás nagyobb megrökönyödést váltott ki a dzsentriből, mint az egész műből áradó bírálat. A dzsentri gőg ezt a megaláztatást már nem tudta elviselni és ezért az író életében rágalmazta, támadta, majd halála után a Harsányi Zsolt-os színpadi „átdolgozással” meghamisította az író koncepcióját.

Иштван Рейтё

ГЕНЕЗИС ОДНОГО РОМАНА МИКСАТА

(Случай с Ности-младшим и Мари Тот)

Автор очерка представляет генезис романа «Случай с Ности-младшим и Мари Тот», написанного в 1906—1907 гг. Кальманом Миксат, выдающимся деятелем венгерской реалистической прозаической литературы.

Роман Миксата тесно связан с кризисом венгерской внутренней политики 1904—1907 гг., крайние политические и общественные проявления которого резко показывали политический и общественный крах господствующих классов, особенно среднего дворянства и джентри. Именно эти признаки политического кризиса заставили писателя написать роман, художественно изображающий несостоятельность образа жизни джентри. Основная тема взята от случая, вызвавшего большую сенсацию пять лет назад: бедный, провинциальный джентри — так как другого выхода он не нашел — увел богатую мецан-

³⁷ Крк 21. к. 231.

скую дочь. Таким образом он хотел заставить семью девушки согласиться на брак, чтобы позже он мог уладить свои запущенные дела. Кальман Миксат поставил в центр своего романа именно это характерное проявление паразитизма джентри. Для изображения общественного положения он пользовался многочисленными эпизодами внутривнутриполитического кризиса 1904—1907 гг. Автор очерка при представлении этих явлений ссылается на аналогии, существовавшие в политической жизни, далее, разбором расхождений между первым сочинением и окончательным текстом показывает изменения, необходимые при эстетическом разрешении темы и художественной композиции. Наконец, разбирается — на основе романа — дальнейшее развитие присущего писателю способа изображения анекдотическими средствами.